

UOT 581.5

**İLİSU QORUĞU BİTKİ ÖRTÜYÜNÜN EKOLOJİ
XARAKTERİSTİKASI****Q.Ş.MƏMMƏDOV, K.Ə.QAFARBƏYLİ***qafarbeyli_konul@mail.ru**AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu*

İlisu qoruğunun bitki örtüyünün ekoloji xarakteristikası öyrənilmişdir. Çöl tədqiqatları zamanı yığılmış herbarilərdən istifadə etməklə, öyrənilən ərazi üçün xarakterik olan bitkilər – dərman, dekorativ, relik, endemik, nadir və s. qruplara bölünmüşdür. Bununla yanaşı, qoruq planlı surətdə tədqiq edilərək və müxtəlif məlumatlara istinadən bir sıra nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: qoruq, bitki örtüyü, ekoloji səciyyə.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri Azərbaycan Respublikasının milli sərvətidir və xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik dəyərə malikdir. İlisu Dövlət Qoruğu belə ərazilərdəndir.

İlisu Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisi dəniz səviyyəsindən 174-3480 metrədək yüksəklikdə yerləşir. Dəniz səviyyəsindən 3480 metrədək hündürlükdə olan ən hündür hissəsi Axvay zirvəsidir. Ən alçaqda yerləşən sahə isə Alazan çayı hövzəsi yanında olan Alazan (Qanıx) düzənliyində olub, hündürlüyü 174 metrdir. Qoruq şimaldan Zaqatala rayonunun ərazisi və Qax Dövlət Təbiət Yasaqlığı ilə, cənubdan Samux rayonu ərazisi ilə, qərbdən Gürcüstan respublikası ilə və şərqdən Qax rayonu meşələrinin bərpası və mühafizəsi torpaq sahələri ilə həmsərhəddir. Qoruğun ərazisi 17381,6 ha ərazini əhatə edir. İlisu Dövlət Təbiət Qoruğu ərazisində hündürlük fərqi 3306 metrdir [1]. Qoruğun ərazisində sıra dağlar bir-birini əvəz edir. Dağlar yaxşı və zəif inkişaf etmiş dağlarla əhatə olunmuşdur. Dağlıq ərazidə yer daxili və xarici proseslərin daha güclü qarşılıqlı prosesləri baş verir. Dağlar nə qədər sürətlə qalxarsa, bir o qədər sürətlə dağılır. Bu süxurların qırıntıları ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında aşağı basılır. Buzlaqlar, dağ çayları və mövsümü axınlar yamacları dəyişdirir, ovur və dağ ətəklərinə aparır. İlisu Dövlət Təbiət Qoruğunun müasir relyefi neogenin əvvəlində formalaşmışdır. Qoruq ərazisində olan dağ qolları cənub-qərb istiqamətində mailliyi, yüksək dağlıq ərazidə pilləvari strukturların üstünlüyü ilə xarakterizə olunur. Çayların axın istiqaməti də göstərir ki, İlisu Dövlət Təbiət Qoruğunun relyefi cənub-qərbə doğru maillidir.

İlisu Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisində əsas iqlim əmələ gətirən amil-

lər aşağıdakılardır: Günəş radiasiyası, atmosfer sirkulyasiyası, relyef. İqlim əmələ gəlməsində yamacların meyilliliyinin və torpaq - bitki örtüyünün də rolu böyükdür. Yer kürəsində baş verən qlobal istiləşmə qoruğun iqlim göstəricilərində də özünü büruzə verir. Belə ki, son illər atmosfer yağıntılarının azalması və havanın temperaturunun artması müşahidə olunur.

Qoruq ərazisində aşağıdakı iqlim tipləri formalaşmışdır: dağlıq tundra iqlimi, qışı rütubətli keçən soyuq iqlim, yağıntıları təxminən bərabər paylanan mülayim isti iqlim, qışı quraq keçən mülayim isti iqlim, qışı quraq keçən mülayim isti yarımsəhra və quru çöl iqlimi.

Qoruğun təşkil edilməsində məqsəd təbii kompleksi daha yaxşı qorumaq və bərpa etmək, nadir və məhv olmaq təhlükəsi qarşısında olan bitki və heyvanları qorumaq və artırmaq, meşələrin əvvəlki vəziyyətini bərpa etmək, torpaqların eroziyaya uğramasının və sel hadisələrinin qarşısını almaq və s. ibarətdir.

İlk dəfə bu ərazilərin torpaqlarını ekoloji baxımdan qiymətləndirmək üçün yasaqlıq və qoruq ərazilərində çöl torpaq tədqiqatı işləri aparılmışdır. Çöl geobotaniki tədqiqatları zamanı aşağıdakı ağac, ot və kol bitkilərinə rast gəlinmişdir: Tədqiqatın obyektinə vələs, palıd, cökə, ağcaqayın, yabanı giləs, qoz, şabalıd, alça, əzgil, yemişan, itburnu, gəndələş, böyürtkən, dəvədabanı, çobanyastığı, zoğal, fındıq, qıjkimilər və s. olmuşdur. Sadalanan bitkilərin yarpaq və gövdəsindən herbari hazırlanmışdır. Bu zaman bir sıra prinsiplərə istinad edilmişdir. Belə ki, bitki yığım zamanı torpaq və iqlim şəraiti, meşənin sıxlığı nəzərə alınmış, meşənin işıqlanma xarakteri əsas götürülmüşdür.

Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, sahəyə fıstıq üstünlük təşkil etmişdir. Daha sonra vələs, palıd, ağcaqayın, şam (qarmaqvari) cökə, ardıc növləri yayılmışdır.

Ümumilikdə İlisu Dövlət Təbiət Qoruğu çox zəngin floraya və bitki örtüyünə malikdir. Ümumi sahəsi 17386,6 ha olan qoruq ərazisinin çox hissəsinin 14689,9 ha (84,51%) meşə sahəsi, 1420,3 ha (8,17%) qayalıqlar (yarğanlar və sərt yamaclar), 660 ha (3,79%) meşə olmayan sahə və 40,3 (0,23%) ha isə sututarlı sahə təşkil edir. [2]

Burada meşə ilə örtülü ərazi 13826,2 ha (79,54%) çatır ki, bu da 863,7 ha-nı (4,97%) seyrək meşəliklər və 66 ha-nı dağ çəmənlikləri təşkil edir. Azərbaycanda yayılan 107 ağac növündən 31-dən çoxuna qoruğun ərazisində rast gəlinir. Bunların sayca 11-i dominant növdür.

Qoruğun özünəməxsus bitki örtüyü vardır L.İ. Prilipkonun [3] bölgülərinə əsasən qoruq: aşağı dağ qurşağına - 400-1800 m; orta dağ qurşağına - 600-1800 m; yuxarı dağ qurşağına - 800-2000 m (2200) hissələrə aid edilir.

Aşağı dağ qurşaqlarında kollardan Qafqaz vələsi (*Carpinus caucasica*), dişli topulqa (*Spiraea crenata*), alça (*Prunus divaricata*), əzgil (*Mespilus germanica*), zoğal (*Cornus mas*), yemişan (*Grataegus*), qaramurdaça (*Thelejana*), cökə (*Tilia cordata*), ellipsvari qarağac (*Ulmus elliptica*), gəndələş (*Sambucus nigra*), gərməşov (*Evenymus latifolia*) və s. bitki cinslərinə aid kolları, ağacşəkilli lian-Yunan güyəməsi (*Periploca graeca*), hündür mərəvcə (*Smilax*

exselsa), Pastuxov dağ sarmaşığı (*Hedera Pastuchovii*), meşə üzümü (*Vitis sylvestris*), adi doqquzdon (*Lonicera caprifilum*), ağ əsmə (*Clematis vitalba*), həmçinin ot şəkilli lian- adi giləzəhər (*Tamus communus*) və s. Onlarca çoxillik ot bitkiləri vardır. Aşağı dağ qurşağında antropogen təsir altında meşəliklərin kolluqlarla əvəz olunması nəticəsində meşəsiz yamaclarda boz-qırlaşmış qonur və qəhvəyi torpaqlar inkişaf edir.

Orta dağ qurşaqlarına qalxdıqca kollar nisbətən azalır, onları hündür-boylu ağac cinsləri əvəz edir və bu qurşağı Qafqaz botanikləri fistıqlıq qurşağı adlandırırlar. Şimal yamaclarında fistıqlıq qurşağı (*Fagetum orientalis*), cənub yamaclarda gürcü palıdlığı (*Quericetum iberica*), hər ikisinin komponenti olan şər q vələsi (*Carpinus orientalis*), ağcaqayının bir neçə növü (*Acer spdiv*), ayı-döşəyikimilərdən *Dryopteris filix-mas*, *Polystichum lobatum*, *Phyllitis scolopendrium*, *Pteridium taurucum*, *Asplenium trichomanes*, *Asplenium adiantum-nigrum*, *Polypodium vulgare*, ot bitkilərindən *Festuca drymeia*, *Galium odorata*, *Salvia glutinosa*, *Fragaria vesca* və s. geniş yayılmışdır. Dəniz səviyyəsindən hündürlük azaldıqca kserofit meşələrin təsiri altında karbonatlı gilli, əhəngli və qumlu süxurlar üzərində qəhvəyi dağ - meşə torpaqlar inkişaf etmişdir.

Yuxarı dağ qurşaqlarında Trautfetter ağcaqayını (*Acer trautvetteri*), cənub yamaclarda şər palıdı (*Quercus macranthera*), Şimal yamaclarda əyri tozağacıları (*Betula pendula*), kolcuq bitkilərindən qaragilə (*Vaccinium myrtillis*), itburnu (*Rosa*), quru yamaclarda dovşanalması (*Cotonneaster*), ardıc (*Juniperus*) və *Brachypodium sylvaticum*, *Agrostis tenuis*, *Dactylis glomerata*, *Trifolium repens*, *Doronicum macrohyllum*, *Senecioplatyphyles*, o cümlədən *Urtica*, *Rumex*, *Dryopteris*, *Verbascum* cinslərinin növlərindən ibarət hündür otlar yayılmışdır. Ümumiyyətlə, yuxarı qurşaqdakı mezofil meşələrin altında qonur dağ meşə torpaqlar əmələ gəlmişdir.

Qoruqda 300-ə qədər ali bitki növü vardır. Qoruq ərazisinin 93%-i enliyarpaq meşəliklərlə örtülmüşdür. Onlardan əsasən çinar, palıd, vələs, qoz, şabalıd, ağcaqayın, cökə, göyrüş və s. ağaclar yetişir [4].

Qoruğun ərazisində 300-dən artıq damar - boru sistemli bitki növlərinə rast gəlmək olar. Onlardan 90-na yaxını ağac-kol bitkiləridir. Qoruğun florası içərisində 50 növə yaxın endemik, nadir və tükənməkdə olan dərman bitkiləri də var.

Floristik əlaqələrinə görə İlisu Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisi Qafqaz floristik əyalətinin Baş Qafqaz bitkiliyi rayonuna aid edilir.

Meşələr əsasən gürcü və şər palıdından, şər fistığından və Qafqaz vələsindən ibarətdir. Bunlar həm təmiz, həm də qarışıq meşələr təşkil edir. Bu meşələrdə qarışıq halda göyrüş, ağcaqayın, qaraçöhrə, söyüd, qoz, gilə, alma, armud kimi ağaclar, əzgil, yemişan, böyürtkən, itburnu, zirinc və s. kimi kol bitkiləri yayılmışdır.

Qoruq Azərbaycanın cavan qoruğudur. Qoruğun florasını öyrənmək üçün qarşıya qoyulan məqsədə qoruq florasının tam sistemlik tərkibinin öyrənilməsi, floranın inventarlaşması, həmin növlərin inkişaf xüsusiyyətlərinin

qanunauyğun şəkildə dəyişməsinə öyrənmək, nadir, nəslə kəsilmək, sayı azalmağa qorxusu olan və arealı kiçikləşməkdə olan növləri, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitabı”na daxil olan və eyni zamanda “Qırmızı” və “Yaşıl” kitablara tövsiyə olunan bitki və bitki formalarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı, ərazidə rast gəlinən nadir, endemik, eləcə də, digər növlərin ekoloji coğrafi xüsusiyyətlərini öyrənmək, onların botaniki coğrafi analizini vermək, təsərrüfat əhəmiyyətli, ərzaq və s. olmasını aşkara çıxarmaq əsas məqsədlərdən biri hesab olunur.

İlk dəfə olaraq İlisu Dövlət Təbiət Qoruğu planlı surətdə tədqiq edilərkən 76 fəsiləyə, 290 cinsə aid olan 500 ali sporlu, çılpaqtoxumlu və çiçəkli bitki növlərinin yayılması müəyyən edilmişdir ki, bu da Azərbaycan florasının 11,11 %-i təşkil edir [5].

Qoruğun florasında 4 relik (Taxus baccata, Castanea sativa, Corylus ibérica, Hedera Rastuchovii), 7 nəslə kəsilmək, sayı azalmağa təhlükəsində olan (Vitis sulvertris, Atropa caucasica, iris reticulata, sphalantnera longifolia) və s. 18 nadir növ (Primula juliae, orchis purpurca, sphalantnera rubra, doroglossum, Roza Azerbadzhanica) və s. aşkar edilmişdir.

Tədqiq edilən növlərdən toplanmış 500 növ bitkilərdən 60 endemik növ kimi qeyd edilmişdir ki, bunlardan 59-u Qafqaz, biri isə Azərbaycan endemik növüdür (Roza Azerbaydzhanica) [6].

Qoruğun florasında 381 növ (76,2%) mezofil, 109 növ (21,8%) kserofil və 10 növ (2%) hidrofil növüdür.

Ərazi florasının coğrafi xüsusiyyətlərini araşdırarkən 95 növün aşağı, 22 növün orta, 262 növün isə yuxarı dağ qurşağına yayıldığı müəyyən edilmişdir.

Qoruğun florasında 31 ağac, 65 kol və kolcuq, 6 lian, 417 ot bitkiləri, o cümlədən, 320 çox illik, 14 ikillik, 73 birillik növ aşkar edilmişdir.

Qoruq florasında müəyyən edilmiş 500 növün 33-ü qədim, 3-cü dövr 15 adventiv və 106 növü isə arealı məlum olmayan növlərdir.

Qoruq florasında 120 dərman, 157 vitaminli, 76 efir yağlı, 178 bal verən, 45 boyaq, 47 aşı maddəli, 110 bəzək, 120 qida, 65 növü isə yem əhəmiyyətli növ kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticələr

Beləliklə, qoruq ərazisində aşağıdakı bitki qruplaşmaları müəyyən edilmişdir.

1. Geniş areallı növlər: palıd, vələs, fıstıq, alma, armud, söyüd və s.
2. Tipik və kütləvi yerli növlər: qaraçöhrə, göyrüş, ağcaqayın, çaytikanı və s.
3. İndikator növlər: palıd, qovaq.
4. Zonanın bitki qrupu üçün səciyyəvi olan növlər: ardıc, dəmirqara, qıjı və s.
5. Nadir, nəslə kəsilməkdə olan növlər: Pastuxov daş sarmaşığı, Qırmızı tozbaş səhləb, Qafqaz quşsəhləbi, Yuliya novruzgülü və s.
6. Xüsusi əhəmiyyətli növlər (endemik və relik): Azərbaycan itburnusu, giləmeyvəli qaraçöhrə, ayı fındığı, Qafqaz xurması, adi şabalıd, Pastuxov daş sarmaşığı və s.

Hazırda isə qoruq ərazisində nadir, relikt, nəsli kəsilmək təhlükəsi olan və s. növlər üzərində müşahidələr aparmaq üçün bir sıra müşahidə meydanları və təcrübə sahələri salınmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı: Elm, 2005, 726 s.
2. İlisu Dövlət Qoruğu. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin materialları. Bakı: Elm, 2005-2007, 97 s.
3. Прилипко. Л.И. Растительный покров Азербайджана. Баку: Элм, 1970, 172 с.
4. Xəlilov M.Y., Əliyev F.Ş. Azərbaycan Respublikasının meşə ehtiyatı və problemləri / Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı: Elm, 2003, s. 22-26.
5. Abdullayeva T.A. İlisu Dövlət Qoruğunun florası və onun floristik analizi. B.e.n. ...dis. avtoref. Bakı, 1996, 21 s.
6. Əsədov K.S., Məmmədov F.M. Azərbaycan meşələrinin endemik və relikt bitkiləri / Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı: Elm, 2003, s.44-46.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАСТИТЕЛЬНОГО ПОКРОВА ИЛИСУИНСКОГО ЗАПОВЕДНИКА

Г.Ш.МАМЕДОВ, К.А.ГАФАРБЕЙЛИ

РЕЗЮМЕ

Была изучена экологическая характеристика растительного покрова Иллисуинского заповедника. Изучение собранного в ходе полевого исследования гербария из характерных для изучаемой местности растений позволило классифицировать их по различным группам (лекарственные, декоративные, реликтовые, эндемические, редкие и др.). Наряду с этим было проведено планомерное изучение заповедника. Проведенное исследование, а также анализ данных различных источников позволили сделать определенные выводы.

Ключевые слова: заповедник, растительный покров, экологическая характеристика

ECOLOGICAL DESCRIPTION OF ILISU RESERVE

G.Sh.MAMMADOV, K.G.GAFARBAIYLI

SUMMARY

The paper studies the ecological description of the plants of Ilisu Reserve. The purpose of the article is to show groups of plants (medicinal, decorative, relic, endemic, rare and so on) by using a herbarium collected during the field practice. Besides, the reserve has been investigated systematically and some results referring to different sources have been received.

Key words: reserve, ecological characteristics, vegetative cover.

Redaksiyaya daxil oldu: 10.03.2011-ci il.

Çapa imzalandı: 27.05.2011-ci il.